

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 316.324.2»04/14»V–XV ст.н.е.

Надія Агафонова

КОРДОНИ ПОЛОВЕЧЧИНИ

У статті на основі парадигми «половці-автохтони» розглядається проблема кордонів Половецької землі. У ході дослідження використано два види джерел: писемні (оригінальна література – літописи, «Слово о полку Ігоревім») і матеріальні («половецькі баби»). Фіксацію кордонів засновано на причинно-наслідковому зв'язку, який відзначається логікою подій.

Ключові слова: половці, Половеччина, Половецька земля, Половецьке поле, улличі.

Проблемою сьогодення, що позначається на характері процесів державного рівня, є історично складені регіони, що презентують геополітичну реалію сучасного світу – Україна. На даному етапі історія південно-східного регіону вимагає особливої уваги. Ретроспектива його розвитку більш ніж оригінальна, адже від XI ст. н. е. – до першої чверті XX ст. (проект закону Центральної Ради про території і кордони) у відношенні означених територій експлуатовано ономастикон «Половецька земля» [1].

Нами у низці наукових публікацій методом полідисциплінарного аналізу презентовано половців поліетнічним соціумом, який «народився» (як результат державотворчих ініціатив князів з династії Рюриковичів) у середовищі автохтонних союзів племен та народів: улличів, тиверців, ясів, касогів, русів-півднян [2]. Окреслена парадигма «половці-автохтони» вимагає як переоцінки характеру взаємин сторін, так і пояснень в питанні кордонів Половеччини.

Акцентованій проблемі в історіографії приділено доволі різний рівень уваги авторів – дослідників русько-половецьких взаємин [3–17]. Предметну увагу, на наш погляд, до питання кордонів Половеччини виявив у першій половині XX ст. Д. Расовський у праці «Пределы Поля Половецкого» [14]. Автор «виходив» з азійської природи половців: «Половцы – по языку – были народом турецкого (или, как иначе говорили, тюркского) племени, именно – западной его группы и являлись потомками тех турков, которые первоначально жили на Алтайско-Саянском нагорье, у верховьев Енисея и Оби» [14]. Учений використав китайські хроніки, однак не прокоментував сприйняття розрізнених племен, візованих в хроніках, з половцями.

Оскільки половці – азійці, то і кордони Половеччини, на погляд Д. Расовського, охоплювали азійський природно-соціальний домініон: «...половецкое поле уходило на восток до предгорий Тянь-Шаня и Алтая, и озера Балхаш, то есть до естественных пределов степей. Половецкая земля простирается на восток до Хорезмийского государства и частью до Большой Пустыни (под которой надо подразумевать среднеазиатские степи) – сообщает армянский царевич Гетум. Царевич совершенно правильно определял положение половецкой земли. Мусульманские писатели подтверждают, что половцы на востоке, действительно, достигали течения рек Сырдарья, Талас, Чу и верховьев Иртыша ...» [14]. Маємо звернути увагу на ту обставину, що мусульманські автори, як і вірменський царевич Гетум, вели мову не про Половецьке поле, а про Дешт-и-кипчак. На наш погляд, половці і кипчаки – різні етноси. Звідси кордони геополітичних реалій Дешт-и-кипчак і Половецького поля будуть різними.

Останнім часом в українській історіографії окреслено новий формат кордонів Русі, що за інерцією вимагає оцінки кордонів Половеччини. Яскравим прикладом інноваційних підходів до цієї проблеми є праця О. Головка «Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному й економічному розвитку Русі (IX–XIII ст.)» [18, с. 21–39], у якому автор пропонує нетрадиційний південний кордон Русі: вона у X–XII ст. не контролювала водні торгові шляхи Дніпром і Доном [18, с. 24]. На думку О. Головка, Русь могла на південному напрямку дозволити собі лише практику факторій, відомості про які знаходимо у трактаті Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» [18, с. 25].

Автор констатує, що в першій половині X ст. землі Русі обмежувалися 60–62 км на південь від Києва – фортеця Витачі (сучасне село Обухівського району Київської області – примітка автора). Ця фортеця, як місце відправлення торгових караванів, відіграла важливу роль у розподілі земель Русі і Половеччини [18, с. 25]. Південний кордон зазнав змін у першій половині XI ст.: «Із цього часу важливу роль починають відігравати міста Заруб (нині село Зарубинці Канівського району Черкаської області – примітка автора) і Канів» [18, с. 26]. Далі була Половецька земля, на якій Русь володіла лише факторіями: Хортиця, Березань, Тьматоракіянь. Наприкінці XI ст. в змагання за останню вступає Візантія: «Уже в 1066 р. вони вбили тут князя Ростислава, а 1083 р.

змусили іншого місцевого володаря – Олега Святославича – підписати угоду, за якою ця земля після смерті князя (Олег помер у серпні 1115 р.) мала б перейти під владу імперії» [18, с. 32]. На думку М. Котляра, Тьмоторакіянь не дісталася візантіяцям, бо була завойована половцями [19, с. 44–45]. Акцентована у такій тональності проблема кордонів Русі, вимагає у світлі парадигми «половці-автохтони» нового рівня уваги до питання про кордони Половеччини.

Основним джерелом встановлення кордонів Половецького поля вважаємо писемні джерела, серед яких на першому місці – літописи. Акцентуємо увагу на характері інформації, якої маємо два види якої: перша – безпосередні координати володінь половців, друга – лише уможливує топографування.

Записом під 1152 р. обриси Половецької землі окреслено в Іпатіївському літописі: «Вся Половецкая земля, что же их жеи Волгою и Днепром» [20, с. 314]. Такі координати фіксують приналежність половцям земель Подніпров'я (від Сули та Росі), Подоння, Поволжя, які можемо співвіднести з трьома торговими шляхами: «грецьким», «солоним», «залозним», контроль над якими здійснювали половці.

Другого типу інформації значно більше. Покладаючись на неї, встановлюємо кордони Русі та, при цьому, заволодіваємо можливістю уявлень щодо координат Половеччини, адже те, що не є Руссю – Половецька земля. Літопис датує перший прихід половців 1000 р. Прихід половців, очолюваних Володарем, може бути наслідком введення інституту посадництва, тому реконструкцію кордонів Русі забезпечує літописне повідомлення про введення практики посадництва Володимиром, в часі правління якого і склалася, власне, держава, адже саме тоді тривав процес централізації: устами, як крок від звичаєвого права до єдиної правової етики для всіх підкорених союзів племен; християнізація – єдиний монотеїстичний ідеологічний режим; воїнство – не варяги і не ополчення від племен, а дружина – спеціалізований страт. Половці стають тією силою, що опонує державотворчій ініціативі Володимира.

Акція зі встановлення посадництва скеровувалася на узурпацію влади на місцях: влада переходила від племінної знаті (від регіонів) – до центру (Києва). І там, на місцях, вона ставала спадковою. Процес болісний і не без протистояння: загибель Бориса і Гліба. Ось до яких міст-регіонів «делегував» намісників Володимир: Новгород – Вишеслав, Полоцьк – Ізяслав, Туров – Святополк, Ростов – Ярослав, Муром – Гліб, Іскоростень – Святослав, Володимир (на Клязьмі) – Всеволод, Тьмоторакіянь – Мстислав, Смоленськ – Станіслав [21, с. 58], Псков – Судислав. Наступний крок – встановлення кордонів і укріплення їх: заходи з фортифікації – вибудовує «грады» течіями річок Десна, Вистря, Трубіж, Сула, Встугна; обносить Русь «змієвими валами»; встановлює сигнальні башти; вводить досвід прикордонної служби – багатирські застави [23].

Виходить, на цьому етапі Новгород з п'ятинами – це північний кордон Руської землі, а річка Сула – південний. Якщо картографувати цю геополітичну реальність, то вималюється її масштабність. Звернемо увагу на ту обставину, що в переліку посадів відсутній Чернігів, перша згадка про який датована 907 р. – текст угоди князя Олега з греками. При цьому більшість істориків (крім того, що акцентують на давності поселення) ставлять Чернігів, характеризуючи його економічний потенціал («имеющий значительную долю в доходах Русской земли») [22], нарівні із Новгородом. Економічний статус Чернігова підкреслюють дані археології: фіксують значну майнову і соціальну диференційованість населення, видатну роль дружинного елемента; відзначають рівень розвиненості в X ст. міст Сновськ, Стародуб, Новгород Сіверський, які вперше згадано лише у відомостях другої половини XI ст. [22]. Хоча побутує й інша точка зору щодо статусу Чернігова: провінція Руської землі [22]. За всіма характеристиками Чернігів не був підпорядкований Києву.

Розглянемо проблему місця і ролі Тьмоторакіяні. Рюриковичі позбавляють хазар права на данину і в такий спосіб позбавляються права на користування Ітилем. Перед цим відносини носили доволі узгоджений характер: «При национальной (національність – термін для того часу недоречний – А.Н.) и религиозной терпимости хазарской власти, юго-восточная Русь легко переносила свою связь с Хазарией ... Пребывая в лоне Хазарского царства, славяно-русссы, видимо, пользовались как объединяющим торгово-политическим центром, его столицей – городом Итиль, расположенным на Нижней Волге и имевшим в числе своих жителей значительное количество славяно – руссов» [23, с. 40]. Протистояння з хозарами означало відмежування слов'ян від Ітилю. З цієї причини, на переконання В. Пархоменка, «Русь основывает свой, самостоятельный центр – Тмутаракань» [23, с. 40]. Назву міста можемо перекласти як «тисяча воїнів киян».

Місто, розташоване на Таманському півострові, – лише торговий форпост Русі, функціонування якого забезпечували озброєні кияни. Звідси тимчасовість Тьмоторакіяні у владі киеворусів. Це, за великим рахунком, час від 989 р. – до середини XI ст. З означеного часового відрізка маємо вилучити трохи більше десятиліття: період, коли Мстислав тьмоторакіяньський (після захоплення Києва у союзі з ясами і касогами) «отаборився» в Чернігові, поділивши землі

Русі з Ярославом по Дніпру. Так, у владі Мстислава опинилася територіальна вертикаль Чернігів – Тьмоторакіянь. А. Зайцев переконаний: «...временное обособление Левобережья способствовало возвышению Чернигова» [23, с. 40].

З'ясування місця і ролі Чернігова і Тьмоторакіяні у геополітиці початкового етапу становлення держави Русь відзначається надважливістю, адже, на наше переконання, ці міста пов'язані як з «народженням» половецтва, так і з формування геополітичної реальії – Половецька земля. Саме на Чернігівщині і відбудеться перше по-справжньому збройне протистояння половців і русичів: 1068 р. – Сновськ – місто розташоване на північ від Чернігова. Постає питання: як на півночі опинилися половці на початковому етапі завоювання Русі? Власне йтиметься про відсутність експансивних намірів половців, про їх намагання на цьому етапі домовитись з Києвом. Чернігів буде відверто опозиційним у ставленні до Києва від часу правління Олега Гориславича, який віддаватиме перевагу половцям, союзу з ними, протистоятиме посиленню влади церкви. Ситуацію змінить Володимир Мономах.

Кордони Русі (а значить і Половеччини) в часі правління Ярослава Мудрого і після його смерті прочитуємо з переліку розподілу посадів: Київ – Ізяслав, Чернігів – Святослав, Переяслав – Всеволод, Володимир (на Клязьмі) – Ігор, Смоленськ – Вячеслав, Тьмоторакіянь – Святослав (онук Ярослава) і Гліб (син Святослава). Спостерігаємо певне «скорочення» впливу Києва. Йдеться про відсутність Новгороду у переліку посадів. Та, при цьому, додається Чернігів. Святослав Ярославич – родоначальник чернігівських князів: 1054–1073 рр. А. Зайцев припускає, що Рюриковичі (Ольга, Володимир) встановили контроль лише над західною частиною Чернігівщини [23, с. 40].

Міжусобиці (війни між дядьками і племінниками) на цьому етапі носитимуть вбивчий для держави характер, та, при цьому, призведуть, по суті, до остаточного встановлення південного кордону Русі: південною точкою володінь буде Переяславське князівство, місце розташування якого доволі точно, на наш погляд, визначає у своєму дослідженні В. Пархоменко – «...город лежавший вблизи Киева» [23, с. 50]. За ним та в Засуллі і братиме свій початок Половецька земля.

Джерелом, що вказує на кордони Половеччини, є художній твір вкрай позначений історизмом [24, с. 23]. Йдеться про «Слово о полку Ігоревім»: літературну пам'ятку, що може претендувати на статус «джерело історії». Рядки з плачу Ярославни: «О, Днепре Слопутицю! Ты пробил еси каменные горы сквозе землю Половецкую» [26, с. 120]. З цитованого виходить, що Подніпров'я – основний, стрижневий потенціал землі, де народжується половецтво. З часом текст «Задонщини» вже Подоння візуватиме Половецькою землею: «Доне, Доне, быстрая река, ты пробил еси горы каменные, течши в землю Половецкую» [26, с. 272]. Тут «горы каменные» – Смоленсько-Московське узвишся, – а далі Половецька земля.

Результат протистояння князя новгородсіверського Ігоря 1185 р. з половцями мав неабиякий вплив як на формування нової лінії кордонів, так і на подальший характер взаємин Руської землі і Половеччини. Поразка князя призвела до відновлення кордонів діючих за Володимира Великого: «Игорю померк солнца свет, а древо не к добру листву сронило: по Роси и по Суле города поделили» [26, с. 119].

Текст «Слова» є акцентом на данницькій залежності Русі від половців: «А князья сами на себя крамолу ковали, а поганые сами, с победами нарыскивая на Русскую землю, брали дань по беле от двора» [26, с. 112–113]. Поразка Ігоря повертає практику збирання половцями данини на Русі: «Тут немцы и венецианцы, тут греки и моравы поют славу Святославу, корят князя Игоря, что потопил богатство на дне Каялы, реки половецкой, русьское золото просыпав. Тут Игорь – князь пересел из золотого седла в седло рабское. Приуныли у городов забрали, и веселье поникло» [26, с. 114–115].

Надважливим джерелом у визначенні кордонів Половецької землі є кам'яні стели: «половецькі баби», предметне вивчення яких належить С. Плетньовій. З семи груп існуючої класифікації, автор у роботі «Половецкие каменные изваяния» (1974 р.) презентує сьому, яка чітко, на її погляд, визначена географічними й хронологічними рамками: європейський степ XI – першої половини XIII ст. [10, с. 8]. Цитуємо: «...наибольшее скопление статуй приходится на Среднее Приднепровье – Левобережное Надпорожье с притоками, на среднее течение Северского Донца – в основном правобережье с правыми притоками – и на Северо-Восточное Приазовье (побережье Таганрогского залива). Помимо этих трех районов, мы можем сказать, что статуи встречались и в верхнем течении Северского Донца (от Изюма и выше по Донцу и Осколу, примерно до границы степи с лесостепью, в нижнем течении Донца – особенно на его правых притоках), наконец, в Центральном Предкавказье – в степях верховий Кубани и Терека. Значительно реже попадаются половецкие статуи в Крыму, в низовьях Днепра и в междуречье Дона и Волги» [10, с. 13]. С. Плетньова зазначав: «Намеченные границы распространения половецких статуй, по всей вероятности, соответствуют границам Половецкой земли» [10, с. 17].

Отже, культурною спадщиною половців у форматі «половецьких баб» охопленими були сучасні Донеччина, Дніпровщина, Запорожчина, Харківщина, Воронежчина, Херсонщина, Ростовщина, Крим. Окреслимо кордони Половецької землі, що вимальовуються за аналізом і систематизацією «половецьких баб» – на заході – Інгалець, на півночі – Рось і Сула, на сході – Волга, на півдні – Крим, Північний Кавказ. Такі кордони, базовані на досягненнях матеріальної культури, співпадають з їх описом в літературній пам'ятці XII ст. – «Слові о полку Ігоревім»: «Солнце ему (Ігореві – А. Н.) тьмою путь заграждало, ночь стонами грозы птиц пробудила, свист звериный поднялся, встрепенулся Див, кличет на вершине дерева, велит послушать землям незнаемым: Волге, и Поморию, и Посулию, и Сурожу, и Корсуню, и тебе, Тмутороканский идол» [26, с. 104–105]. «Незнаемыми» ці землі були для Ігоря. «Незнаємі» можуть бути характеризовані як ніколи не належні киеворусам.

Історіографія співвідносить першу зустріч половців з русичами з серединою XI ст., ігноруючи відомості про їх прихід на чолі з Володарем до Києва 1000 р.: «Прииде Володарь с половци к Киеву, забыв благоденяния господина своего князя Владимира, демоном научен» [21, с. 68]. Експансивна ініціатива половців – реакція на впровадженій Володимиром інститут посадиництва. Володимир на цей час перебував на Дунаї, тому відсіч половцям дав Олександр Попович. У середині 50-х рр. XI ст. половці знову турбують Русь: акцію очолює Булуш. Вона викликана смертю Ярослава Мудрого, необхідністю для половців домовитись з Києвом. Наслідок – мирна угода [21, с. 91]. Наступна зустріч сторін відбудеться 1060 р. – похід половців очолив князь Сакал (Сокал).

Напрошується акцент: дії половців від 1000 р. – до 1060 р. (цілих 60 років!) носять характер реакції чи то на суспільно-політичні ініціативи киеворусів (які стосувалися інтересів половців), чи то на зміну влади в Києві. Від 1000 р. – до 1068 р. не спостерігаємо будь-якого намагання киеворуських князів змінити кордони, тобто відреагувати на так звані «завойовників». Адже саме завойовниками трактує половців офіційна історіографія. Та писемне джерело, літопис, жодним чином не презентує їх експансіонерами. З чого виходить, що половці – автохтонна за походженням поліетнічна сила, що переслідує мету призупинити державницьку ініціативу Києва.

Половецтво (тобто та частина земель і племен, які не визнали влади Києва) у часі правління Ярослава Мудрого через місію Мстислава поступово виробляє імунітет своєї окремішності, ілюзія якої підсилюється перемогою Мстислава (захоплює Київ), що забезпечила підконтрольність йому територіальної вертикалі Чернігів – Тьматоракіянь. Після смерті Ярослава Мудрого на Русі тріумвірат влади: одночасно правлять (1054–1073 рр.) Ярославичі – Ізяслав київський, Святослав чернігівський, Всеволод переяславський. 1054 р. половці йдуть на узгодження умов подальшого співіснування: прихід половецького князя Булуша до князівства Русі – Переяславського, яке було прикордонним. У літописі читаємо: «Того же лета приходи Булуш с половци, и сотвори Всеволод мир с ним, и возвратишася вспять, отнюду же бе пришли» [21, с. 91].

Першим відверто експансивним заходом половців Патріарший літопис називає протистояння датоване 1060 р.: «В лето 6568 пришли половци первое на Русьскую землю воевати, Всеволод же изыде противу импобедиша (половци – А.Н.) Всеволода, и воевавшие отидоша. Се первое зло от поганых и безбожных враг; бысть же тогда князь их Сакаль» [21, с. 92]. Подальша історія Русі демонструє поступовий її розпад: 1066 р. – Візантія організовує отруєння Ростислава в Тьматоракіяні; 1067 р. – Всеслав полоцький переживає намагання заволодіти Новгородом; 1067 р. – брати Ярославичі воюють з Всеславом («сие же братеници взяша град Менеск, и изсекоша мужи, а жены и дети даша на щит, и поидоша к Немизе марта в 3-й день, бе бо снег велик, и поидоша противу себя; и бысть сеча зла, и одоле Изяслав, и Святослав, и Всеволод, а Всеслав бежа») [21, с. 93] і, як результат, «преступили крестное целование» – посадили Всеслава у поруб.

Міжусобиці провокують експансивний удар половців у 1068 р.: «Приидоша иноплеменници на Русьскую землю, половци мнози. Изяслав же, и Святослав, и Всеволод изыдоша противу им на Алто; и бывши ноци поидоша противу себя» [21, с. 94]. Вислів «противу себя» – означає відступ тріумвірів. Літописець пояснює і причину експансії половців, і причину поразки: на першому місці – гнів Господній «за необращение наше к нему»; на другому – «усобные рати» [21, с. 94].

«Необращение» носило глобальний характер, становило загрозу державності. Автор записів акцентує, по суті, розкол населення Русі на монотеїстів – населення міст і політеїстів – селянство в усій його різниці (поділ на підстрати). З літопису: «...ибо словом нарицающесе христиане, а погански живуще. Се бо не погански ли живем, аще бо кто узрящет инока или инокиню, то плюют, или попа, или жену, или единицу, или свинию, или конь лыс, то плюют и возвращаются назад. Не погански ли се есть? Себо по дияволу учению кобь сию держат, друзие же зачиханью веруют, еже бывает на здравие главе. Но сими диявол льстит и другими нравы, всячески лстими превабляя ны от Бога, трубами, и скоморохы, и смыками, и гусльми, и русальи. Видим бо игрища утолчена и людей много множество, яко упихати начнут друг друга, позоры деючи от беса замышленного дела, а церкви стоят; егда же бывает год [без] молитвы, и мало их обретається в церкви» [21, с. 95].

Селянство, незгодне з процедурою відбирання у нього землі, послідовно і ревно тримається віри батьків – язичництва. Нове, міське соціосередовище, передусім, повністю залежне від землероба і промисловика, відчуючи загрозу своїм інтересам, очолює боротьбу з половцями, що на цей час намагаються знищити Русь, яка і виникла на задоволення економічних запитів торгового люду, населення міст.

Половці 1068 р., усвідомлюючи ситуацію розбрату на Русі, переживають устремління відновити контроль над територіальною вертикаллю Чернігів – Тьмоторакіянь. Мета половців саме Чернігів, адже удар тримає Святослав чернігівський: «По сем же половцем воюющим окола града Чернигова, Святослав же, собрав дружины неколико, изыде на ня к Сновску» [21, с. 95]. Сучасне місто Сновськ неподалік Чернігова. Половці терплять поразку.

Наступний етап протистояння пов'язаний зі зміною влади у Києві. І знову в центрі протистояння Чернігів. Чотири роки боротьби за вотчини призводять до втечі у 1078 р. Олега Святославича (Святослав перемогою над половцями 1068 р., здавалося б, закріпив за своїми нащадками право володіння Чернігівським князівством) до Тьмоторакіяні, де перебував «заслання» Борис, позбавлений Всеволодом князівського престолу у тому ж таки Чернігові.

Отже, дослідження процесу встановлення кордонів Половецької землі вимагає зміни уявлень про кордони Русі. Адже Олег на початку X ст. не завойовує землі аж до Чорного моря, а лише встановлює право на безмитну торгівлю в центрі світової торгівлі. Реалізує таку необхідність для Новгороду – Києва за умови союзу з уличами, тиверцями. Ігореві не вдається розширити кордони своїх володінь, хоча він і примусить уличів забратися з Подніпров'я: дислокуватися у межиріччі Бугу та Дністра. Ольга встановлюватиме «уроки» та «урочища» на півночі. Святослав, усвідомлюючи непоборність півдня, посилену печенігами, шукає вихід до акваторії Чорного моря через Дунай. Його успіхи виявляють характер тимчасових. Володимир встановлює кордони по Вистрі, Трубежу, Сулі, Встугні. Володимир Мономах значно скорочує кордони Половеччини: заганяє половців за Дон. Поразка князя Ігоря (1185 р.) важила Русі повернення до колишніх кордонів: Рось, Сула. Змагання русичів з половцями позначалися на координатах, у яких функціонували геополітичні реалії Русь і Половецька земля.

Список використаних джерел

1. Шабельников В. І. Реформування адміністративно-територіального устрою України в 1917–1940 / В. І. Шабельников. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2006. – 232 с.
2. Агафонова Н. В. Етнікон «половці» у контексті реанімованої парадигми «половці – автохтони»: спроба полідисциплінарного аналізу / Н. Агафонова // Гуржіївські історичні читання. – Випуск 10. – Національна Академія наук України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2015. – С. 121–129.
3. Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. / П. В. Голубовский. – Киев: Ун-т. тип., 1884. – 254 с.
4. Греков Б. А. Киевская Русь / Б. Греков. – М.: Учпедгиз, 1949. – 509 с.
5. Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевский. – Киев: Наукова думка, 1991. – 560 с.
6. Кудряшов К. В. Половецкая степь: Очерки исторической географии / К. В. Кудряшов. – М.: Географгиз, 1948. – 162 с.
7. Кучера М. П. Змиевы валы среднего Поднепровья / М. П. Кучера. – Киев: Наукова думка, 1987. – 208 с.
8. Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. / В. А. Кучкин. – М.: Наука, 1984. – 349 с.
9. Плетнева С. А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время / С. А. Плетнева // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1964. – Вып. 99. – С. 24–34.
10. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1974. – 200 с.
11. Плетнева С. А. Половецкая земля / С. А. Плетнева // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 260–301.
12. Раппопорт П. А. Оборонительные сооружения Древней Руси / П. Раппопорт // Вопросы истории. – 1970. – № 11. – С. 56–65.
13. Расовский Д. А. О роли черных клобуков в истории Древней Руси / Д. Расовский // SK. – Praha, 1927. – Т. I. – Р. 93–109.
14. Расовский Д. А. Пределы Поля Половецкого / Д. А. Расовский // Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. Проект «Суюновы: историко-генеалогическое исследование». Вводная статья Храпачевский Р. П. Кочевники Восточной Европы в работах Д. А. Расовского. – Режим доступа: textarchive.ru/2903296-p20.html.
15. Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 г. / Б. А. Рыбаков // Краткие сообщения Института археологии (Института истории материальной культуры). – М., 1952. – Т. XLIII. – С. 3–44.
16. Толочко П. П. Киевская земля / П. П. Толочко // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 5–57.
17. Якубовский А. Ю. Дешт и Кыпчак (Половецкая степь) в XI–XIII вв. до прихода монголов / А. Якубовский // Б. Д. Греков, К. А. Якубовский. – Л., 1937. – С. 11–25.
18. Головкин О. Б. Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному й економічному розвитку Русі (IX–XIII ст.) / О. Б. Головкин // Український історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 21–39.
19. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М. Ф. Котляр. – К., 2002. – С. 44–45.
20. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей [Том 2]. – Санкт-Петербург, 1908 / Предисловие А. Шахматова. Предисловие Б. Клосса к репринту 1998 г.
21. Полное собрание русских летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. – [Т. 9–10]. – М.: Наука, 1965.
22. Зайцев А. К. Черниговское княжество / А. Зайцев // В. А. Кучкин. Древнерусские княжества 10–13 вв. – Режим доступа: www.a-nevsky.ru/library/drevnerusskie-knyazhestva-x-xiii/

vekov3html. 23. Приймак В. В. Археологічні старожитності Посулля у працях В. І. Довженка В. В. Шерстюк О. О. Прядко. Чутівське городище на Сулі Л. В. Ясновська. Початковий етап дослідження давньоруських старожитностей Посулля (за матеріалами Чернігівщини) / В. В. Приймак // Збірник наукових праць. – Відп. за випуск І. М. Кулакова, С.С. Васюк. – Полтава: ПП «Дивосвіт», 2016. – 175 с. 24. Пархоменко В. А. У истоков Русской государственности / В. Пархоменко. – Государственное издательство. – Ленинград, 1924. – 400 с. 25. Приселков М. Д. «Слово о полку Игореве» как исторический источник / М. Приселков // Историк-марксист. – 1938. – № 6. – 113–135. 26. Агафонова Н. В. «Слово о полку Игоревім» – джерело вивчення історії / Н. Агафонова // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 90-ій річниці утворення м. Первомайська. – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Первомайський інститут. – Первомайськ, 2009. – С. 66–70. 27. За землю русскую! Памятники литературы Древней Руси XI–XV веков. А – М.: «Советская Россия», 1981– 520 с.

Надежда Агафонова

ГРАНИЦЫ ПОЛОВЕЦКОЙ ЗЕМЛИ

В статье на основе парадигмы «половцы-автохтоны» рассматривается проблема границ Половецкой земли. В ходе исследования использованы два вида источников: письменные (оригинальная литература – летописи, «Слово о полку Игоревем») и материальные («половецкие бабы»). Фиксация границ основывается на причинно-следственной связи, которая определяется логикой событий.

Ключевые слова: половцы, Половецкая земля, Половецкое поле, уличи, тиверцы.

Nadiya Agafonova

REVEALING THE QUESTION ABOUT THE BORDERS OF POLOVETS

In the article on the basis of paradigm «polovtsi-avtothoni» the main problem is Polovtsian ground. During research are used two types of sources: writing (original literature is chronicles, «Word about a regiment Igor») and material («polovetskie baby»). Fixing of borders is base on causal attitudes that is determined by logic of events.

Key words: polovtsi, Polovetskaya Ground, Polovetskoye Field, ulichi, tivertsi.

УДК 94:330 (338) «15/16»

Андрій Войнаровський

ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ЖИТТЯ СХІДНОПОДІЛЬСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НАПРИКІНЦІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII ст.

Розглядаються особливості економічного життя Східного Поділля після підписання Люблінської унії. Звертається увага на економічний аспект прикордоння, зокрема на питанні ведення торгівлі та впливу татарських набігів на соціально-економічну структуру Брацлавщини. Проаналізовано значення грабунку, наїзду та елементу втеч селян на економіку шляхетських володінь.

Ключові слова: Брацлавщина, пограниччя, соціальні конфлікти, економічне життя, селяни-утікачі.

У сучасних умовах розвитку Української держави надзвичайно важливим стають питання кордонів та прикордонних територій, що в свою чергу стимулює появу нових досліджень історичного минулого її регіонів. Автори намагаються розкривати як політичні, так і соціально-економічні умови становлення та формування ментальних особливостей цих зон. Одним з таких регіонів є Поділля, а саме його східна частина – Брацлавщина.

У ранньомодерну добу цей край входить в новий етап власного розвитку, що пояснюється його інтеграцією до складу новоутвореної Речі Посполитої. Саме новий виток подій призводить до змін суспільної свідомості населення подільського прикордоння і її економічних структур. Дослідження цих процесів і особливостей економічного життя Східного Поділля в зазначений період залишається недостатньо розкритим, що і робить дану тему актуальною.

В українській історіографії запропонована тема розкривалася відносно, тобто в контексті більш широкого дослідження. Серед дослідників, які займалися соціально-економічною складовою шляхетських наїздів, варто назвати А. Блануца [1], О. Мальченко [2], Н. Старченко [3]. Однак дані автори приділяли більше уваги іншому історико-географічному регіону – Волині, а Поділля залишалось осторонь. Варто окремо виділити роботи М. Крикуна, які розкривають адміністративно-політичне минуле Подільської землі [4–5]. Ключовою для нас працею даного